

O'ZBEKCHA SO'ZLARNI DARAJALASHDA CEFR MEZONLARIDAN FOYDALANISHNING NAZARIY ASOSLARI. MUAMMOLAR VA YECHIMLAR.

<https://doi.org/10.70728/conf.v2.i02.047>

Muzaffarova Adiba A'zam qizi
Tadqiqotchi

Annotatsiya. O'zbek tilini o'rganish va o'qitishda, xususan, til bilish darajasini baholashda so'zlarning darajalanishi muhim rol o'ynaydi. Ushbu tezisda CEFR tamoyillari asosida o'zbek tilida so'zlarning darajalanishi, muammolar va yechim sifatida berilgan takliflar bayon etilgan.

Kalit so'zlar : CEFR, milliy korpus, matn, ko'p ma'nolilik, omonimiya, korpus lingvistikasi.

Abstract. Word grading plays an important role in learning and teaching the Uzbek language, in particular in assessing the level of language proficiency. This thesis describes the word grading in the Uzbek language based on the principles of CEFR, the problems encountered, and the proposals made as solutions.

Keywords: CEFR, national corpus, text, polysemy, homonymy, corpus linguistics.

O'zbek tilini o'rganish va o'qitishda, xususan, til bilish darajasini baholashda so'zlarning darajalanishi muhim rol o'ynaydi. Umumiy Yevropa Til Kompetensiyasi Standartlari (Common European Framework of Reference for Languages, CEFR) til bilish darajasini olti darajaga (A1, A2, B1, B2, C1, C2) ajratadi. Bu standartlar asosida o'zbek tilidagi so'zlarni darajalash o'quv materiallarini yaratish, imtihonlarni tuzish va til o'qitishni rejalashtirishda muhim ahamiyatga ega. CEFR tamoyillari til o'rganish, o'qitish va baholash uchun umumiy asos yaratadi. CEFRning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- **Kommunikativ kompetensiya:** Tilni amaliy maqsadlarda, muloqot uchun ishlatish qobiliyati.
- **Til ko'nikmalari:** Tinglash, o'qish, gapirish va yozish ko'nikmalarini rivojlantirish.
- **Madaniyatlararo kompetensiya:** Boshqa madaniyatlarni tushunish va ularga hurmat bilan munosabatda bo'lish.
- **O'quv jarayoniga faol yondashuv:** Til o'rganuvchilarining o'quv jarayonida faol ishtirok etishi.
- **O'z-o'zini baholash:** Til o'rganuvchilarining o'z til bilish darajalarini baholash qobiliyati.

CEFR tamoyillari o'zbek tilini o'qitish va o'rganishda ham qo'llanilishi mumkin. Bu tamoyillar o'zbek tilidagi so'zlarni darajalash, o'quv materiallarini ishlab chiqish xususan til o'rganuvchilarining darajasiga mos keladigan o'quv materiallarini yaratish, til bilish darajasini baholash uchun mos keladigan imtihon savollarini tuzish, til o'qitish dasturlarini til o'rganuvchilarining ehtiyojlariga moslashtirish, til o'rganuvchilarga o'z so'z boyliklarini baholashga yordam berishda foydali bo'ladi.

O'zbek tilida so'zlarni darajalash mezonlari sifatida quyidagilardan foydalanish mumkin.

- **Tezlik:** So'zning o'zbek tilida qanchalik tez-tez ishlatilishi. Odatda, eng ko'p ishlatiladigan so'zlar quyi darajalarga (A1, A2) tegishli bo'ladi, kam ishlatiladigan so'zlar esa yuqori darajalarga (C1, C2) tegishli bo'ladi.

- **Kontekst:** So'zning qanday kontekstlarda ishlatilishi. Oddiy, kundalik kontekstlarda ishlatiladigan so'zlar quyi darajalarga tegishli bo'ladi, murakkab va ixtisoslashgan kontekstlarda ishlatiladigan so'zlar esa yuqori darajalarga tegishli bo'ladi.

- **Ma'no murakkabligi:** So'zning ma'no murakkabligi. Bir nechta ma'noga ega bo'lgan so'zlar va mavhum ma'nolarni ifodalovchi so'zlar yuqori darajalarga tegishli bo'ladi.

- **Grammatik xususiyatlar:** So'zning grammatik xususiyatlari. Murakkab grammatik tuzilishlarga ega bo'lgan so'zlar yuqori darajalarga tegishli bo'ladi.

- **Madaniy o'ziga xoslik:** So'zning o'zbek madaniyatiga qanchalik bog'liqligi. O'zbek madaniyatiga xos bo'lgan so'zlar yuqori darajalarga tegishli bo'lishi mumkin.

O'zbek tilida so'zlarning ishlatilish darajasini aniqlash uchun korpus lingvistikasi usullaridan foydalanish mumkin. Korpus lingvistikasi katta hajmdagi o'zbek matnlarini (korpuslarni) tahlil qilish orqali tilning qonuniyatlarini aniqlashga qaratilgan. So'zlarning ishlatilish darajasini, tezligini aniqlash uchun quyidagi korpuslardan foydalanish mumkin.

- O'zbek tili milliy korpusi: O'zbek tilidagi turli xil matnlarni o'z ichiga olgan milliy korpus.

- O'zbek tilidagi ta'limiy korpuslar: O'zbek tili o'rganuvchilari uchun mo'ljallangan matnlarni o'z ichiga olgan korpuslar (masalan, darsliklar, o'quv materiallari).

- O'zbek tilidagi og'zaki nutq korpuslari: O'zbek tilidagi og'zaki nutqning transkripsiyalarini o'z ichiga olgan korpuslar (masalan, suhbatlar, ma'ruzalar).

Korpus lingvistikasi usullari yordamida so'zlarning ro'yxatlari tuziladi. Bu ro'yxatlar o'zbek tilidagi so'zlarning darajasini aniqlashda muhim manba hisoblanadi.

CEFR tamoyillari asosida o'zbek tilida so'zlarni darajalash o'zbek tilini o'qitish va o'rganishni takomillashtirish uchun muhim qadamdir. So'zlarning ishlatilish tezligi, kontekst, ma'no murakkabligi, grammatik xususiyatlar va madaniy o'ziga xoslik kabi mezonlardan foydalangan holda o'zbek tilidagi so'zlarni darajalash o'quv materiallarini

yaratish, imtihonlarni tuzish va til o'qitishni rejalashtirishda yordam beradi. O'zbek tili milliy korpusini rivojlantirish, ta'limiy korpuslarni yaratish va leksikografik loyihalarni qo'llab-quvvatlash bu jarayonni yanada samarali qiladi. O'zbek tilida so'zlarni CEFR tamoyillari asosida darajalashda bir qator muammolar mavjud bo'lib, bu muammolar lingvistik, resurslar bilan bog'liq va metodologik xususiyatlarga ega. O'zbek tilining to'liq milliy korpusi hali to'liq shakllanmagan. Mavjud korpuslar hajmi cheklangan va turli janrlarni qamrab olmasligi mumkin, bu esa so'zlarning chastotasi haqida ishonchli ma'lumot olishni qiyinlashtiradi. O'zbek tilini o'rgatish uchun mo'ljallangan o'quv materiallari (darsliklar, qo'llanmalar) uchun maxsus korpuslar deyarli mavjud emas. Bu, ayniqsa, til o'rganuvchilariga mos keladigan leksikani aniqlashni murakkablashtiradi. Og'zaki nutq korpuslari ham yetarli darajada rivojlanmagan, bu esa kundalik muloqotda ishlatiladigan so'zlarning darajasini aniqlashni qiyinlashtiradi. O'zbek tilining milliy korpusi yetishmasligi tufayli so'zlarning chastotasi haqida ishonchli ma'lumot olish qiyin. Masalan, "Dasturxon" so'zi. Bu so'z o'zbek madaniyatida juda muhim, ammo u umumiy korpusda kam uchraydi. Shuning uchun, uni A1 darajasiga kiritish to'g'ri bo'lmaydi, chunki boshlang'ich o'rganuvchilar uni tez-tez eshitmasligi mumkin. Ammo, o'zbek madaniyatini o'rganishga qiziqqanlar uchun A2 darajasida o'rgatilishi maqsadga muvofiq. O'zbek tili milliy korpusini kengaytirish, turli janrlardagi matnlarni to'plash va korpusni doimiy ravishda yangilab turish kerak. Bundan tashqari lingvistik xususiyatlar bilan bog'liq muammolar, xususan so'zlardagi **ko'p ma'nolilik**ni ham so'zlarni darajalashtirishdagi qiyinchilik sifatida keltirib o'tish mumkin. O'zbek tilida ko'p so'zlar turli kontekstlarda bir nechta ma'noga ega bo'ladi. Bir so'zning turli ma'nolari turli darajalarga tegishli bo'lishi mumkin, bu esa so'zni umumiy darajalashni murakkablashtiradi. Misol uchun, "bosh" so'zi "idora boshlig'i" (yuqori daraja) va "insonning boshi" (past daraja) ma'nolarida ishlatilishi mumkin. "Oyoq" so'zi. "Stolning oyog'i" (jismning tayanchi) ma'nosi A1 darajasiga mos kelishi mumkin, chunki bu kundalik tushuncha. Ammo "Oyoq osti qilish" (hurmatsizlik qilish) ma'nosi B2 yoki C1 darajasiga mos kelishi mumkin. So'zlarning har bir ma'nosini alohida ko'rib chiqish va ularni tegishli darajaga joylashtirish. Lug'atlarda ma'nolarni aniq ajratish va har bir ma'no uchun darajani ko'rsatib o'tish yechim bo'lishi mumkin. Ko'p ma'nolilik bilan bir qatorda **omonimiya** hodisasi ham tilimizda ko'p uchraydi. O'xshash shaklga ega, lekin turli ma'nolarga ega bo'lgan so'zlar ham darajalashda chalkashliklar keltirib chiqarishi mumkin. Bu kabi muammolarning ham yechimi sifatida . lug'atlarda ma'nolarni aniq ajratish va har bir ma'no uchun darajani ko'rsatib o'tish taklif etiladi. O'zbek tilida **dialektlar ya'ni shevaga oid so'zlar** va tushunchalar salmoqli o'ringa ega. Turli dialektlarda ishlatiladigan so'zlar adabiy til uchun mos kelmasligi yoki boshqa darajaga tegishli bo'lishi mumkin. Masalan : "G'alla" so'zi adabiy tilda don mahsulotlarini bildiradi. Ammo, ba'zi dialektlarda "makkajo'xori" ma'nosida ishlatilishi mumkin.

Boshlang'ich o'rganuvchi uchun adabiy ma'noni o'rganish muhim, lekin dialektal ma'no chalkashlik keltirishi mumkin. Yechim sifatida dialektal so'zlarni asosiy darajalardan chiqarib tashlash va ularni yuqori darajalarda madaniy kontekst bilan birga o'rgatish taklif etiladi. O'zbek tili **affikslar (qo'shimchalar)** yordamida so'z yasashiga boy til. Bir so'zning turli qo'shimchalar bilan yasalgan shakllari turli darajalarga tegishli bo'lishi mumkin. Misol uchun, "ish" so'zidan "ishchi", "ishlash", "ishbilarmon" kabi so'zlar yasaladi va ularning darajalari farq qilishi mumkin. "Bilim" so'zi A2 darajasiga mos kelishi mumkin. Ammo, "bilimdon", "bilimli", "bilimsiz" kabi so'zlarni yodlash yuqori darajalarda mantiqiyroq. O'quvchi qo'shimchalar orqali qanday ma'no o'zgarishini tushuna boshlaganida bu so'zlarni o'rganish maqsadga muvofiq. Asosiy so'zni quyi darajaga kiritish va undan yasalgan so'zlarni yuqori darajalarda morfologik tahlil bilan birga o'rgatish bu jarayonda samaraliroq bo'lishi ehtimoldir.

Bu misollar o'zbek tilida so'zlarni darajalashda duch kelinadigan muammolarning bir qismidir. Ushbu muammolarni hal qilish uchun lingvistlar, o'qituvchilar va metodistlarning hamkorlikdagi faoliyati va resurslarga investitsiya qilish zarur. CEFR tamoyillari asosida o'zbek tilida so'zlarni darajalash o'zbek tilini o'qitish va o'rganishni takomillashtirish uchun muhim qadamdir. So'zlarning ishlatilish chastotasi, kontekst, ma'no murakkabligi, grammatik xususiyatlar va madaniy o'ziga xosliklarni inobatga olgan holda o'zbek tilidagi so'zlarni darajalash, o'quv materiallarini yaratish, imtihonlarni tuzish va til o'qitishni rejalashtirish kerak. O'zbek tili milliy korpusini rivojlantirish, ta'limiy korpuslarni yaratish va leksikografik loyihalarni qo'llab-quvvatlash bu jarayonni yanada samarali qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. <https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages>
2. https://books.google.co.uz/books?id=LRataYhTQ3gC&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
3. Davies, M. (2008). The Corpus of Contemporary American English as the first reliable monitor corpus of English. *Language and Linguistics Compass*, 2(6), 1661-1683.
4. To'xliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2015.